

HANNES SIEGRIST

A transznacionális történetírás mint kihívás a tudományos történetírás számára

A következő esszé a transznacionális történetírás módszertani kihívásaival foglalkozik. Ha a transznacionalizálódást, de-nacionalizálódást, nemzeté válást és re-nacionalizálódást* egymástól kölcsönösen függő folyamatokként fogjuk fel, melyek közös – akár pozitív, akár negatív – hivatkozási pontja a modern nemzet, akkor a nemzeté válás és transznacionalizáció közötti feszültség kezdetét a 18. századra tehetjük. Ezt követően ugyanis a világ egyre nagyobb részét fogja át e két folyamat dinamikája. Jóllehet sokat panaszkodnak a nemzetek korának elmúlása miatt, még nem igazán látható annak vége. A transznacionalizálódásról folytatott vita a nemzet egy új, transznacionális szférába történő átmenetének kifejeződéseként is felfogható, s nem feltétlenül a nemzetek alkonyát vetíti elő.

A monoperspektivikustól a multiperspektivikus történetírás felé

A 19. és 20. század fordulóján a genetikusan-individualizáló historizmus a nemzeti történetírás domináns módszereként intézményesült. A 21. század fordulója körül pedig egyre sokasodnak az arra utaló jelek, hogy a transznacionális történetírás korszaka elé nézünk. Azok a történészek, akik nem szeretnék továbbra is a nemzeti történetírás monoperspektivikus korlátai között maradni, mivel nem elégíti ki őket, hogy egy ország és nemzet történetét genetikusan és individualizáló módon rekonstruálják, többé már nem igazodhatnak csupán a historizmus klasszikus metodológiájához. A transznacionális történetírás nemcsak átfogóbb és sokoldalúbb történelmi és nyelvi ismereteket követel meg, hanem olyan módszerek és tudományos konvenciók elsajátítását is, melyek számos komplexebb történelmi összefüggés vizsgálatára alkalmasabbak a klasszikus historizmus eszköztáránál. A lokálistól a globális szintekig több kis és nagy történelmet kell speciális és általános szempontok alapján hozzáférhetővé tenni, értelmezni, valamint egy koherens és hierarchizált narratívába (*System von Aussagen*) foglalni.

Az idő és tér strukturálása és intézményesítése

A nemzeté válás, transznacionalizáció, az európaivá válás és globalizáció bizonyos értelemben kizárják, más szempontból viszont kiegészítik, sőt kölcsönösen erősítik egymást. Így vagy úgy, a társadalmi, jogi, politikai, kulturális és gazdasági rendszerek térbeli és időbeli strukturálásáról és intézményesítéséről van szó. A nemzeté válás és transznacionalizáció egyrészt a kulturális, társadalmi és materiális differenciálódás, exklúzió, megkülönböz-

* A szerző a *Nationalisierung* kifejezést használja, melyet a szöveg megfelelő helyein nemzeté válásnak fordítottam – a fordító jegyzete.

tetés és változatosság, másrészt az egyenlősítés, inklúzió, nivellálódás és homogenizáció stratégiáin és folyamatain nyugszanak. Ahhoz, hogy ezeket a folyamatokat megragadhasuk és elemezhesünk, olyan fogalmakat, elméleteket, valamint vizsgálati és értékelési módszereket alkalmazunk, melyek segítenek, hogy a fentiekből adódó számos vizsgálati esetet és kölcsönösen függő tényezőt kiválasztott szempontok szerint összefüggési rendszerbe állíthassuk. A klasszikus és új elméletek, a társadalom-, kultúr- és történettudomány narratíváinak és módszereinek beható és szilárd ismerete a transznacionális történelem írásakor csakúgy elengedhetetlen, mint a nemzeti historiográfiák esetén. A hangsúlyeltolódás az egyedi esetek történetéről, mint például a helyi vagy nemzeti történelmekről a transznacionális történelem felé sok hagyományosan iskolázódott történész számára többet jelent a kutatás tárgyának pusztá cseréjénél. Az elemzésbe vont történeti kérdések szaporodásával, az összefüggések megsokszorozódásával és a térbeli dimenzió kiterjedésével párhuzamosan az összetettség is exponenciálisan nő. Éppen ezért a történeti kutatás és ábrázolás, valamint a kognitív kompetenciák követelményei is természetesen megváltoznak.

A történeti komparatiztika és a transzfer-, interakció- és kommunikációtörténet szempontjainak összefüggése

A történeti összehasonlítás, valamint az interakció-, kommunikáció- és médiatörténet szempontjai és módszerei különösen alkalmasnak tűnnek több eset és kölcsönhatásaik vizsgálatára. A szempontok és a módszerek ugyanis szoros kapcsolatban állnak. A társadalomtudományi és történeti összehasonlító kutatás hagyományosan több összehasonlítási egység belső struktúráira és folyamataik elméletileg megalapozott elemzésére koncentrált. Az utóbbi évtizedekben egyre inkább kvalitatív irányultságú, két-három országot összehasonlító tanulmányokban az ún. *input* és *output* összefüggéseit, az egymást átfedő folyamatokat és a külső jelenségek befogadásának, értelmezésének és átforgatásának problémáit egyre nagyobb hangsúllyal kezdték elemezni.¹ A kulturális és kultúrközi transzfer vizsgálatának fő törekvése a szimbolikus és materiális artefaktumok (*Artefakte*) cseréjének és éppen aktuális kontextusukban kialakított jelentésük és funkciójuk vizsgálata. Az interkulturális és transzkulturális nyelv- és kultúrtudományi elemzés pedig a nyelvi közvetítésű interakcióra és kommunikációra összpontosít. A politikatudomány területén a klasszikus nemzetközi összehasonlító politológia mellett színre lépett a *governance*-kutatás, amely a vizsgált aktorok körét bővíti, s a nemzetállami, nemzetközi és transznacionális kormányzati és koordinációs folyamatok kölcsönös függőségét és hierarchiáját vizsgálja. Az „elágazások történelme” (*geteilte Geschichte*), „egybefonódások történelme” (*verflochtene Geschichte*) vagy „kereszteződések történelme” (*sich überkreuzende Geschichte*) néven ismertté vált kezdeményezésekben a történeti komparatiztika, valamint a transzfer- és interkulturális kutatás különböző változatai alakultak ki, s egyre szélesebb körben terjedtek el.

E fáradozások annak jelentőségére hívják fel a figyelmet, hogy komplex problémáinak sikeres megoldásához a transznacionális történetírásnak össze kell kapcsolnia a különböző módszereket és gondolkodásmódokat. Ugyanakkor a pozíciókért, az értelmezési hatalomért

¹ Példaértékűnek tekinthető ebben a tekintetben: Siegrist, Hannes: *Advokat, Bürger und Staat. Sozialgeschichte der Rechtsanwälte in Deutschland, Italien und Der Schweiz (18–20. Jahrhundert)*. Frankfurt am Main, 1996. Ebben a munkámban már felvettem a transznacionális történelem fogalmát (29–32. oldal), s több magyarázattal is elláttam, mivel az 1990-es évek közepén a ki-fejezés még szokatlanul számított történész körökben. Christophe Charle tanulmányomról írt, *Annales*-ban megjelent recenziójában a komparatív és transzfer-történeti kezdeményezés összekapcsolására hívta fel nyomatékosan a figyelmet.

és a kutatás erőforrásaiért folytatott éles harcban időről időre felhangzanak tematikai korlátozásokra vagy módszertani szemellenzők viselésére való felszólítások is. A transznacionális történetírás összetettségét tekintetbe véve ezek aligha hasznosak. Éppen ezért érvelek amellett, hogy a szempontokat a problémák megoldására koncentrálni kell összehangolni.

Amikor a következőkben ezeket a kapcsolódási pontokat még inkább az összehasonlító társadalom- és kultúrtörténet szemszögéből vázolom, akkor ezt életrajzi és szakmai okokból is teszem. Az összehasonlító módszert az 1970-es évek végén ismertem meg előbb Bielefeldben Jürgen Kocka, majd Berlinben Wolfram Fischer és Hartmut Kaelble tanítványaként, s azóta különböző helyeken és együttműködések során magam is hozzájárultam a kutatási irány kiszélesítéséhez és finomításához. Az 1990-es évek vége óta pedig Lipcsében Matthias Middellel közösen dolgozunk az összehasonlító szemlélet transzfer-történeti kezdeményezésekkel való összekapcsolásán. A történeti komparatiztika hagyományai és intézményei, valamint elméleti és empirikus kutatásainak mennyisége és minősége révén erősen befolyásolta a nemzetközi és transznacionális történetírás alakulását Németországban, Európa más országaiban és a világ néhány további régiójában. A társadalmi és kulturális aktorok és egységek közötti interakcióra és kommunikációra irányuló kutatási programok valamivel később indultak meg. Ugyanakkor kétségtelenül képesek arra, hogy pontosabban magyarázzák és modellezzék az aktorok és ezen egységek közötti kommunikáció, kölcsönös függőség és interakció formáit.²

Hasonlóságok és különbségek

A társadalmakat és kultúrákat vizsgáló történeti összehasonlítás egy meghatározott probléma (illetve körülményei) hasonlóságait és különbségeit próbálja megérteni és magyarázni különböző társadalmi konstellációkban és kulturális kontextusokban. Alapvetése úgy hangzik, hogy jóllehet léteznek bizonyos univerzális és időtől független emberi képességek és szükségletek, valamint szimbolikus és társadalmi cselekvésformák, ezek a mindenkori társadalom, kultúra és történelem folytán mégis strukturáltak, és sajátos alakot öltenek. Így a kulturális artefaktumok, intézmények és társadalmi gyakorlatok helytől és időtől függő formát, jelentést és funkciót nyernek. Mivel a kollektív kulturális emlékezetben tapasztalatok és élmények rakódnak le, és intézményekben öltenek alakot, mindenekelőtt a történettudomány válik hivatottá arra, hogy a hasonlóságok és különbözőségek megteremtését, észlelését és jelentéssel való felruházásukat meghatározza és hozzáférhetővé tegye.

E gondolatsor szolgál az összehasonlító társadalom- és kultúrtörténet célkitűzésének hátteréül, mely nem más, mint hasonlóságaik és különbségeik segítségével társadalmi, szimbolikus és materiális formák és gyakorlatok megragadása, magyarázata és megértése. Az összehasonlító történettudomány az egyedi jelenségeket absztraktabb alapformákra, funkcionális és jelentésmintázatokra vezeti vissza, s az intézmények és szokások térbeli és időbeli előfeltételeire, formáira és következményeire kérdez rá. Módszertanilag kontrollált, szisztematikusan és empirikusan megalapozott kutatási alapot nyújt, mely Európa és a világ társadalmi, gazdasági, politikai, jogi és kulturális fejlődési útjainak és rendszereinek térbeli és időbeli alakulását vizsgálja. A társadalmi és kulturális összehasonlítások, vala-

² Lásd: Kaelble, Hartmut–Schriewer, Jürgen (Hrsg.): *Vergleich und Transfer. Komparatistik in den Sozial-, Geschichts- und Kulturwissenschaften*. Frankfurt am Main, 2003. Ez a kötet kimerítően és részletesen reprezentálja és dokumentálja az összehasonlítások és transzferkutatás európai és egyesült államokbeli helyzetét. A „*Geschichte und Gesellschaft*” és „*Comparativ*” hasábjain az utóbbi években a legkülönbözőbb helyekről fontos történeti összehasonlító és kultúráközi kapcsolatokkal foglalkozó cikkek láttak napvilágot.

mint az inter- és transzkulturális perspektívák fogalomalkotásai, absztrakciói és szintézisei minden esetben azon nyugszanak, hogy a komparatív történettudomány több – többé-kevésbé térhez és időhöz kötött, egymástól kölcsönösen függő – történelmet, fejlődési utat és tapasztalati világot egy meghatározott megismerési szempontból elemez, s egy közös, magasabb rendű hivatkozási horizont mentén rendez el.

A történeti társadalom- és kultúra-összehasonlítások, ahogy a történeti transzferkutatás fő témája is a társadalmi, politikai, gazdasági, kulturális és jogi struktúrák és folyamatok térbeli és időbeli alakulása. E történelmi megismerés legfontosabb fogalmai pedig a multiperspektivikusság, kultúrákötés és önreflexivitás.³

Differenciálódás és megkülönböztetés

Mind a szűkebb értelemben vett összehasonlító kutatások, mind pedig az interakció, kultúrákötés és transzferek vizsgálata a társadalmi és kulturális különbségek és alakulásuk folyamatának előfeltételével, formáival és következményeivel foglalkozik. Történeti és szisztematikus nézőpontból a különbségek és hasonlóságok a szimbolikus és társadalmi differenciálódás, illetve homogenizáció során alakultak ki. Ismeretelméleti szempontból ugyanakkor a hasonlóságok és különbségek „objektív” adottnak tekinthetők, akár körkörös, önreferenciális rendszerek, akár bizonyos diskurzusok és fogalmak felismerései eredményeiként, ha úgy tetszik, még akár értelem és jelentés interaktív párbeszédének konklúzióiként is. E pozíciókat a különböző időszakokat és kultúrákat vizsgáló összehasonlító történet-, társadalom- és kultúrtudományi kutatások relativizálhatják. A történeti komparatiztika, a kommunikáció- és transzferkutatás kiindulópontjai ennek megfelelően a következők:

a) társadalmi és kulturális különbségek, valamint intézményesülésük, amelyek bizonyos társadalmi konstellációkban és kulturális kontextusokban, azaz térben többé-kevésbé változó társadalmakban és gondolkodási rendszerekben, illetve azok között jönnek létre;

b) annak feltételezése, hogy a különbségeket és hasonlóságokat társadalmi és kulturális rendszerekben és azok között lejátszódó interaktív folyamatok hozzák létre, alakítják, intézményesítik, továbbá névvel és jelentéssel ruházzák fel.

A különbségeket az egykorú résztvevők és később a historikusok értelmezési kereteik segítségével interpretálják és értékelik, s így a „különbségekből” (*Unterschiede*) „megkülönböztetéseket” (*Unterscheidungen*) vagy „elkülönítéseket” (*Distinktionen*) faragnak. Csak így érthető meg, hogy egy és ugyanaz a különbség egyesek számára kisebbnek, finomabbnak vagy éppen fokozatbelinek tűnik, míg mások alapvetőbbnek és abszolútabbnak látják. A „habitusban”, az önmagunkról és idegenekről kialakult sztereotípiákban és elméletekben, a különutakról, sajátos történelmi fejlődésről, esetleg sorsszerűségről szóló narratívákban és diskurzusokban testet öltő elkülönülés tudata vélt vagy valós különbségekből jelentős megkülönböztetéseket hoz létre, amelyek az ennek megfelelő cselekvés esetén azután tényleges társadalmi realitássá válnak.⁴

³ Átfogóan és számos további irodalmi utalással tárgyalja: Siegrist, Hannes: *Perspektiven der vergleichender Geschichtswissenschaft. Gesellschaft, Kultur und Raum*. In: Vergleich und Transfer, 305–339.; továbbá lásd: Siegrist, Hannes–Petri, Rolf: *Einleitung. Geschichten Europas. Kritik, Methoden und Perspektiven*. In: uők. (Hrsg.): *Problem und Perspektiven der Europa-Historiographie*. Leipzig, 2004. Megjelent: *Comparativ*, 14. (2004) no. 4. 7–14.

⁴ A szociálpszichológia és szociológia már rendszeresen modellezte az ilyen folyamatokat, mint például Pierre Bourdieu kultúrszociológiájában vagy éppen a kognitív konszonanciáról és disszonanciáról szóló elméletben és a szimbolikus interakcionizmus tételeiben.

Tudományos követelmények

Az összehasonlító és kultúraközi vizsgálódások ahistorikus és kultúrindifferens logikával és a tudományelmélet által megalapozott formális kategóriákkal is élnek, mint például hasonlóság, analógia, funkcionális ekvivalencia, homológia, egyenlőség, összetartozás, rokonság és konvergencia. Az empirikus kutatás során ezek a heurisztikus eszközök segíthetnek, hogy a jelentések és funkciók körülhatárolhatóvá, osztályozhatóvá és összevethetővé váljanak. E fogalmakat azonban a történelem részvevői, akik magukat és környezetüket összehasonlítják és egymásra vonatkoztatják, valamint a múltat (re)konstruáló történészek tulajdonképpen mindig időhöz, kontextushoz és helyzethez kötött módon és szándékkal használják.

Az összehasonlító, interkulturális és transznacionális kutatás lényegében a tudományosság általános szabályaihoz igazodik. Ezeket azonban bizonyos pontokon továbbfejleszti, hogy az intellektuális távolságtartást erősítse, az önreflexivitás mértékét növelje, valamint a kutatás, elemzés és kiértékelés során a szándékoltan szubjektív, nemzetközpontú, etnocentrikus és más, kulturálisan elfogult történelmi nézőpontok befolyását csökkenthesse. A transznacionalitás és globalitás kutatása ez idő szerint nem kis politikai és morális hitellel bír. Ugyanakkor elsősorban nem erkölcsi vagy politikai motívumokkal kell legitimálnia magát. Alapvetően tudományosan kell igazolnia magát, olyan módszerek és kritériumok alkalmazásával, amelyek az egyes egyének közötti, valamint az inter- és transzkulturális összevetésben is szavatolják a plauzibilitást és az ellenőrizhetőséget.

Fordította: CORA ZOLTÁN